

van de beschrijvingen. Daarnaast dringen zich bij het lezen van het boek voortdurend vragen op naar de praktische vertaling van de door Strategier geschetste ontwikkeling. Analyses van een aantal composities van Lustig en Robbers en gedichten van Van Alphen hadden de muzikale en poëtische esthetiek van de achttiende eeuw kunnen illustreren.

De waarde van *De taal der hartstochten* is vooral te vinden in het ontsluiten van dit tot dusver onderbelichte deelgebied van de Nederlandse muziekgeschiedenis: niet eerder werden muziektheoretische bronnen in deze context met poëtische bronnen vergeleken. Het boek geeft een interessante introductie in de positie van de Nederlandse kunstfilosofie binnen de context van de Europese Verlichting. Hierdoor prikkelt het boek de nieuwsgierigheid en nodigt het uit tot verdere studie.

Isabella van Elferen

J. Exalto, J.-K. Karels, *Waakzame wachters en kleine vossen. Gereformeerden en herrnhutters in de Nederlanden, 1734-1754* (Heerenveen: Groen, 2001, 318 blz., €15,86, ISBN 90 5829 243 6).

Wanneer we het over het religieuze pluralisme van de Republiek hebben, dan denken we meestal aan de zeventiende eeuw. Dat het religieuze pluralisme in de achttiende eeuw voortbestond en bovendien zo nu en dan nieuwe impulsen kreeg, wordt wel eens vergeten. Een bekend voorbeeld van een nieuwe instroom vormen de vrome, piëtistischgezinde herrnhutters uit Duitsland, van wie een aantal in de jaren dertig van de achttiende eeuw naar de Republiek kwam en daar bleef. Hun eerste centrum vestigden zij te IJsselstein — aan deze vestiging 's Heerendijk wijdde P. M. Peucker zijn dissertatie (1991) — en vervolgens verplaatsten zij hun hoofdkwartier naar Zeist: in 1746 werd Slot Zeist aangekocht. Nu getuigen nog altijd het Broeder- en Zusterplein aldaar van hun aanwezigheid. Hoe werd deze nieuwe groepering in ons als tolerant bekend staande vaderland ontvangen?

Exalto en Karels concentreren zich in hun boek op de wijze waarop de publieke gereformeerde kerk de herrnhutters — ook aangeduid als moravische broeders of evangelische broedergemeente — tegemoet trad, waarbij zij zich tot de beginperiode beperken. In die periode valt bij de gereformeerden een ontwikkeling waar te nemen van aanvankelijke sympathie naar blijvende aversie. De auteurs willen die omslag beschrijven en de factoren die daarbij een rol hebben gespeeld analyseren. In het eerste deel beschrijft Exalto de externe geschiedenis van de komst en receptie van de herrnhutters in de Republiek; in het tweede deel gaat Karels dieper op de achtergronden in en komt daarbij als vanzelf over verschillende theologische kwesties te spreken. Door in hun beschrijving nieuw bronnenmateriaal te verwerken kunnen de auteurs op een aantal punten het beeld van de receptie van de herrnhutters bijstellen. Zo blijkt uit synodeverslagen van de herrnhutters zelf dat ons land voor hen een bijzonder probleemgeval vormde, anders dan men tot nu toe veelal aannam (236). Waarom vormde de aanwezigheid van deze vrome lieden hier kennelijk een probleem, althans voor gereformeerde theologen?

Het is niet onbekend, maar Exalto en Karels laten nog eens duidelijk zien dat het grootste struikelblok werd gevormd door het zogenaamde 'enthousiasme' van de piëtistische herrnhutters. Dat enthousiasme bestond daarin dat zij zich door de inblazingen van de Heilige Geest lieten leiden — door 'de geest gedreven werden' — en zich minder bekommerden om de letterlijke zin van de bijbel. Vooral tegen deze 'valsche mystieke Godtgeleerdheit' richtten de gereformeerden zich in hun felle anti-herrnhutter polemieken. Op zichzelf was zulke geestdrijverij

geen nieuw verschijnsel, maar juist in deze decennia van de vroege achttiende eeuw dook het op verscheidene plaatsen in ons land in alle hevigheid op, tot uitdrukking komend in en gevoed door piëtistische publicaties, en zou het rond 1750 een climax bereiken in de Nijkerkse 'beroerten'. De herrnhutters gaven hun tegenstanders alle aanleiding tot polemisch geschrijf: met name de bloed- en wondencultus, dat wil zeggen de verering van de wonden van Christus waaraan een magische kracht werd toegekend, nam in de jaren tussen 1744 en 1750 bijzondere vormen aan. Hun aristocratische leider, Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf, ging hierin geestdriftig voorop, maar deze 'nieuwe profeet' zou zich naderhand van deze fase distantiëren. Behalve dit 'enthousiasme' waren er ook het — soms onnozel aandoende — vrome taalgebruik met zijn vele verkleinwoordjes, en niet te vergeten het oecumenische ideaal van Zinzendorf en de zijnen, die voor gereformeerden moeilijk te verteren waren. Zinzendorf was in allerlei opzichten een opmerkelijke figuur wiens ideeën niet altijd even makkelijk in een hokje te plaatsen zijn. Zo kan men zich afvragen of hij nu bij het piëtisme of de Verlichting thuishoort, een man die naast de Bijbel het liefst Bayles *Dictionnaire historique et critique* las. Het oecumenisch ideaal dat hij nastreefde, waartoe hij geïnspireerd werd door de vreedzame coëxistentie van godsdienstige groepen zoals hij die al jong tijdens een reis door de Republiek had leren kennen, hield in dat men lid kon worden van de broedergemeente zonder zich om confessionele grenzen te bekommeren. Ook bij het bedrijven van zending — een belangrijk onderdeel van herrnhutter activiteiten — ging het er niet om iemand tot een bepaalde kerk te bekeren maar tot een algemeen christendom. De herrnhutters stelden dan ook geen geloofsbelijdenis op papier, tot grote ergernis van hun gereformeerde opponenten. Zij wilden geen nieuwe kerk vormen — een opvatting die hen in de nabijheid van de collegianten bracht.

Alles bijeen maakte dat de aanvankelijke welwillendheid van de gereformeerden jegens hen, ingegeven door de herrnhutter idealen van een 'opgewekt' en 'eenvoudig christendom', omsloeg in harde oppositie die in dit boek aan de hand van enkele specifieke kwesties te Amsterdam wordt ontleed. Dat de auteurs ervoor hebben gekozen ieder een deel van de stof voor hun rekening te nemen, leidt ertoe dat bepaalde gegevens en observaties uit het eerste deel in het tweede deel worden herhaald zonder dat de auteurs zich daarvan bewust lijken te zijn. Maar dat is een gering bezwaar. Als illustratie van wat achttiende-eeuwse gereformeerden wel en niet van bepaalde vormen van piëtisme konden hebben, biedt hun betoog veel interessants en laat het overtuigend zien dat de oproep waarmee zij hun boek besluiten om, naar aanleiding van de komst van deze Duitse immigranten, in bredere context de betrekkingen tussen Duitsland en de Republiek in de achttiende eeuw te onderzoeken alleszins legitiem is.

E. G. E. van der Wall

J. J. M. Baartmans, *Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen. Geschriften van Noord-Nederlandse patriotten in de Oostenrijkse Nederlanden, 1787-1792* (Dissertatie Nijmegen 2001; Nijmegen: Vantilt, 2001, 538 blz., €31,72, ISBN 90 75697 61 9).

Hollandse protestanten op bezoek bij hun roomse zuiderburen. Dat moet wel pittige verslagen opleveren. Inderdaad, oordeelde één van de Nederlanders die zich in 1787-1788 zuidwaarts begaven: afgaande op hun 'Bacchus-hoofden en ton-ronde bierbuiken' kon men moeilijk anders concluderen dan dat Belgische geestelijken voldeden aan het stereotiep van een vetgemeste